

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת צו ופסח, תשס"ב
מס' 437מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הקושיה החמישית: מפני מה לא נזכר משה בהגדה של פסח?

בשביעי של פסח נוהגים בקהילות ישראל לקרוא בתורה בפרשת "בשלח" את תיאור קריעת ים סוף (שמ' יד-טו). תיאור זה מעלה על נס (תרחי משמע!) את נפלאותיו של ה' למען ישראל. לנס זה מספר תכליות: להושיע את בני ישראל מיד לוחציהם ולהעניש את המצרים על שעבודם את ישראל ועל חוסר הכרתם בה'; לחזק את מעמדו של משה בעיני העם כשליחו וכנביאו הנאמן, כנאמר: "ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שמ' יד, לא); לעורר בעיני ישראל ובעיני הגויים את האמונה בגדולתו של הא-ל ובבלעדיותו: "וידעו מצרים כי אני ה'" (שמ' יד, יח).

נס קריעת ים סוף הוא רק אחד מתוך שורה של נסים שנעשו לישראל במצרים ובמדבר, ושמשה היה מעורב בהם. משה מתואר לא רק כמי שהוציא את ישראל ממצרים, אלא גם כמי שפעל לגיבושו של העם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי החל ממעמד הר סיני ואילך. אין פלא, אפוא, שדמותו של משה נחקקה בתודעת האומה כאחד מעמודי התווך של האמונה הישראלית. לאור כל זאת עולה תמיהה גדולה, בבואנו לחפש התייחסות למשה רבנו בהגדה של פסח. משה מופיע רק פעם אחת בהגדה, וזאת בציטוט פסוק מפרשת "בשלח", בדרך אגב:¹

ר' יוסי הגלילי אומר: מניין שלקו המצרים במצרים עשר מכות...ועל הים מה הוא אומר? 'וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים, ויראו העם את ה', ויאמינו בה' ובמשה עבדו'.

לבעלי ההגדה היו הזדמנויות רבות להזכיר את משה. בקטע הפותח במילים "מתחילה עובדי עבודה זרה", מובאים פסוקים מצוואתו של יהושע לעם (כד, ב-ד). בפסוק ה בצוואה זו נזכר משה בפירוש ("ואשלח את משה ואת אהרן"), אלא שבעלי ההגדה בחרו שלא לצטט פסוק זה. שמו של משה נפקד גם מן הקטע "ארמי אובד אבי", שבו ישנה סקירה של תולדות עם ישראל עד הכניסה לארץ, וגם מן הפיוט "דיינו", שבו נזכרים כל חסדי ה' למען ישראל. בפיוט זה נזכרים ההוצאה ממצרים, קריעת ים סוף ומעמד הר סיני – כולם אירועים שבהם חלקו של משה היה משמעותי למדי.

כיצד תובן, אפוא, השמטת שמו של משה מן ההגדה? האם השמטה זו היא מקרית או מכוונת? להלן ננסה להציע שני הסברים אפשריים:

א. אפשר שהשמטת שמו של משה נובעת מן הרצון לייחס את מעשי הנסים אך ורק לה'. כאמור לעיל, על-פי ספר שמות, ישנן מטרות שונות בתיאור נס קריעת ים סוף, ואחת מהן היא להאדיר את שמו של משה כשליחו הנאמן של ה'. דומה שבעלי ההגדה ביקשו למקד את כל תשומת הלב בקב"ה בלבד, וזאת יכלו לעשות באמצעות העיקרון "לא על-ידי מלאך, ולא על-ידי שרף ולא

¹ יש כתיב-יד של ההגדה שבהם גם פסוק זה אינו מופיע. נמצא, שבכתיב-יד אלה שמו של משה אינו מופיע כלל!

על-ידי שליח". אמנם לפי שמות יד מתבצעת קריעת ים סוף באמצעות שיתוף פעולה של ה' ומשה: משה נוטל חלק בביצוע הנס באמצעות מטהו הפלאי (שמ' יד, טז-כא). אולם לפי שירת הים (שמ' טו) מיוחסת קריעת ים סוף לה' בלבד. נס קריעת ים סוף מתואר כמפעלו הבלעדי של הא-ל גם בשירת מרים (שמ' טו, כ-כא) ובמספר מזמורים בתהילים: "לכו וראו מפעלות א-להים נורא עלילה על בני אדם. הפך ים ליבשה בנהר יעברו בךגל" (תה' סו, ה-ו); "בקע (=הקב"ה) ים ויעבירם ויצב מים כמו נד" (עח, יג); "ויגער בים סוף ויחרב ויוליכם בתה'מות במדבר... ויאמינו בדבריו (ולא במשה!) ישירו תהלתו" (קו, ט-יב); "לגזר ים סוף לגזרים... והעביר ישראל בתכו... ונער פרעה וחילו בים סוף" (קלו, יג-טו).

מתח זה בין הישועה הא-לוקית ובין פעולותיו של משה בא לידי ביטוי גם במדרש חז"ל (מכילתא דרשב"י בשלח יד, כא):

ויט משה ידו על הים... כשבא משה ועמד על הים אמר לו בשם הקודש ולא קיבל עליו, והראהו המטה ולא קיבל עליו. כיוון שנראה עליו הקב"ה - הים ראה וינס. אמר לו משה: הייתי אומר לך בשם הק' ולא היית מקבל עליך. הראיתך את המטה ולא קיבלת עליך. עכשיו - מה לך הים כי תנוס? אמר לו: לא מפניך בן עמרם, אלא מפני ארון חולי ארץ.²

התלבטות זו בעניין מיהותו של מחולל הנס באה לידי ביטוי גם בסיפורי הנסים שעשו אליהו ואלישע (מל"א יז; מל"ב יג). בסיפורים אלה מתוארים מעשי הנסים בכמה אופנים: חלקם מתוארים כמי שנעשו על-ידי ה' בלבד; חלקם – על-ידי שיתוף של ה' ונביאיו; וחלקם – על-ידי הנביא בלבד. ההסבר לגיוון זה נובע, ככל הנראה, מן המתח בין ההשקפות השונות שרווחו בישראל בתקופת המקרא בשאלת מיהותו של מחולל הנס.³ על-פי זה, ייתכן שבעלי ההגדה סברו שיש לייחס לה' **ורק לו** את מעשי הנסים. שילוב שמו של משה בצורה אינטנסיבית בהגדה, כפי שבוודאי היה מתבקש, עשוי היה לטשטש אמירה תאולוגית זו.

ב. אפשר שהשמטת שמו של משה משרתת גם מגמה פולמוסית אנטי-שומרונית. תהליך חיבורה של ההגדה מתפרס, ככל הנראה, על פני מאות שנים, בין שלהי תקופת בית שני לתקופת הגאונים.⁴ במהלך מאות שנים אלה, ובמיוחד בשלהי התקופה הפרסית, היה המאבק בין היהדות הרבנית ובין השומרונים בשיאו, והוא בא לידי ביטוי בהקמת בית מקדש אלטרנטיבי בהר גריזים אשר בשכם. על-פי התפיסה השומרונית, יש מקום נכבד מאוד למשה רבנו, לאור העובדה שהם קידשו רק את חמישה חומשי תורה ואת ספר יהושע. על-פי אמונתם, הגואל באחרית הימים (תה"ב) מתואר כ"משה שני".⁵ השקפה זו באה לידי ביטוי גם בספרות ההלניסטית ובברית החדשה,⁶ על כן נראה שבעלי ההגדה ביכרו להצניע את חלקו של משה, כחלק מפולמוס אנטי-שומרוני (ואולי אף אנטי-נוצרי). בעיצוב המחודש של סיפור יציאת מצרים בהגדה של פסח, יש משום ניסיון להתמודד עם פולחן האישיות שנערך סביב דמותו של משה, שבגילוייו הקיצוניים הגיע גם לכדי האלהות.

לאחר שצומצם או הועלם חלקו של משה, נסללה הדרך עבור בעלי ההגדה להביע מסרים אלטרנטיביים. הרמב"ם, למשל, סבור שהמסר המרכזי בהגדה קשור בהכרת הטובה של עם

² השוו גם את הנאמר במסכת ראש השנה, ח, ג: "וכי ידיו של משה עושות מלחמה...אלא לומר לך שכל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים היו מתגברין ואם לאו היו נופלין".

³ ראו ר' כשר, "דפוסי הפעילות של עושי הנפלאות במקרא", בתוך: א' סימון (עורך), **עיוני מקרא ופרשנות, מנחות ייודות ליהודה אליצור**, ב, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 161-174; י' זקוביץ, **על תפיסת הנס במקרא** (ספריית האוניברסיטה המשודרת), תל-אביב תשמ"ז, עמ' 69 ואילך.

⁴ לדיון בשאלת תהליך חיבורה של ההגדה ראו ד' גולדשמידט, **הגדה של פסח – מקורותיה ותולדותיה**, ירושלים תשכ"ט; א' שנאן, "דור דור והגדתו (לתולדותיה של ההגדה של פסח)", **דוכן, יג (תשנ"א)**, עמ' 44-60.

⁵ תפיסה זו מבוססת על דב' יח, יח-יט ("נביא אקים להם מקרב אחיך כמוך"). פסוקים אלה מצויים בנוסח השומרוני של התורה לאחר עשרת הדיברות. ראו י' בן-צבי, **ספר השומרונים**, תל-אביב תש"ל, עמ' 138; י' היינמן, **אגדות ותולדותיהן**, ירושלים 1974 עמ' 109-111.

⁶ כך למשל, מופיעים משה ואליהו על-יד ישו כמבשרי המשיח או כמלווי (מתי יז, 1 ואילך). ראו היינמן (לעיל, הערה 5), עמ' 111.

ישראל לאלוקיו. מסר זה מוצא הרמב"ם במיוחד בקטע "ארמי אובד אבי": "מקרא ביכורים יש בו גם מידת הענוה... ויש בו ההכרה בחסדי ה' ונעמו, שידע האדם כי מן העבודה (=דרכי עבודת ה') שיזכור ימי מצוקתו בזמן שירווח לו" (מורה נבוכים, חלק ג, פרק לט).⁷ ייתכן, שמסר זה של הכרת הטוב נוכל למצוא גם בפיוט "דיינו", וגם בקטע: "לפיכך אנחנו חייבים להודות, להלל, לשבח... למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים הללו".⁸

פיצוי אמנותי על אי-הזכרתו של משה בהגדה ניתן, אולי, לראות בהגדות המאורות מימי הביניים (כמו, למשל, הגדת סראייבו). בהגדות אלה מעטרים איורים מתקופות שונות בחיי משה את הטקסט של ההגדה.⁹

מיכאל אביעוז
המחלקה לתנ"ך

⁷ ראו א' אדרת, "ארמי אובד אבי": מדרש יציאת מצרים בהגדה של פסח", **עלי שיח**, 12-14 (תשמ"ב), עמ' 70-93.

⁸ תבורי סבור שהמסר בהגדה הוא "שאינ גאולה אמתית לעם ישראל אלא בקיומה של התורה, תוך ישיבת קבע בארצו, בארץ ישראל". ראו י' תבורי, **פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר**, תל-אביב 1996, עמ' 384. ויש כמובן אפשרויות אחרות לקביעת המסר המרכזי בהגדה, אלא שאין כאן מקום להאריך. ראו, למשל, הפירושים שהובאו על-ידי הרב מ"ל קצנלנבוגן **בהגדה של פסח – תורת חיים**, ירושלים תשנ"ח.

⁹ על הגדות אלה ראו ב' נרקיס, "הגדות מאורות מימי הביניים", **רימונים**, א (תשמ"ג), עמ' 31 ואילך.